

О гробу светог Саве у Милешеви*

РАДОМИР НИКОЛИЋ

На фреско-слоју живописа XIII века у милешевском егзонартексу, на источном зиду, код сцене *Хетимасије*, готово до самог угла где се састају северни и источни зид, на висини од 1,5 m од пода, угребана су на тамноплаво-црној позадини два досад непотпуно објављена и слабо запажена натписа.¹

Први гласи: **Мѣца генварѣ въ вѣ прѣстави се рабъ бжї
сава клисарѣхъ. Здѣ же гробъ его естѣхъ.** ~

Други, нешто удесно угребан испод првог, саопштава **Мѣца Августѣ дї днь прѣстави се рабъ
вжї юромонахъ игѣманъ Атанасиѣ. Здѣ же гробъ его.**
(сл. 1—4).

Палеографске, ортографске и епиграфске особине оба натписа готово да су сасвим истоветне с онима које се виде у натписима, на фрескама из целог храма Св. Вазнесења у Милешеви.² Речи из првог натписа, САВА КЛИСАРХ, као и из оног поред портрета св. Саве у нартексу, на источном зиду, САВА ПРВИ, исписане су готово на исти начин. Чини се да су почетни и завршни знаци прилично архаични. Уз то и употреба дебелог јера, која се опажа и у писму и на фрескама целог храма, такође даје за право да се први натпис веже за оно време када су на нашем средњовековном живопису исписивани натписи старословенским писмом, које је претходило тзв. српској редакцији.³ Такође је потребно указати и на то да се и један и други гробни натпис завршава фразом ЗДЈЕ ЖЕ ГРОБ ЈЕГО ЈЕСТ, која је веома ретка и својствена је нашим раним средњовековним надгробним натписима.⁴

Оно што се одмах да уочити у овим угребаним гробним натписима на фресци, то је њихова старина. Њихове палеографске и епиграфске особине битне су за средњи век. Начин украшавања појединих слова у гробном

* Овај рад је написан 1958. године и прочитан у Археолошком институту САН 12. јануара 1959, (вид. *Гласник САН*, књ. XI, св. 1. јануар—март 1959, Београд 1959, 71). Аутору овог рада посебно је драго што је поводом прославе 750-годишњице добијања независности српске архиепископије (1219—1969), а на предлог др. арх. Доброслава Ст. Павловића, који је прихватио његово тумачење о гробу св. Саве у Милешеви, Архијерејски синод Српске православне цркве обележио гроб св. Саве белом мермерном плочом, с пригодним натписом за ову прославу, и то на оном месту где је аутор означио да се налази гроб првог српског архиепископа и светитеља.

натпису који се везује за име Саве клисарха неуобичајен је за све досад познате гробне натписе. Посебно су графички украшена слова С и Е тиме што је у основни лук који уобличава ова слова додат још један мањи лук у супротном смеру, тако да се унутар слова С и Е формира угребано издужено О. Сличан начин графичког решавања слова може се видети на потпису великог жупана Стефана из његове повеље Хиландару и на натпису зетског епископа Неофита на храму Св. Михаила (сл. 5). Чињеница да су слова из гробног натписа са именом Саве посебно украшена, да се такав начин украшавања не јавља ни на једном досад познатом надгробном натпису, могла би само да потврди претпоставку да је заиста у

¹ Ове натписе непотпуно је објавио Влад. Р. Петковић у *Старинару* за 1925. У својој посебној књизи, *Старине, записи-натписи-листине*, Београд 1923, верујући можда да су безначајни, а можда и омашком, исти аутор их није објавио. Погрешно датирање живописа егзонартекса Милешеви, које је извршио Н. Окуњев (*Bizantinoslavica*, VII Праг 1938, 41), који је сматрао да су фреске заједно са архитектуром настале тек у XVI веку, било је дуго главни разлог што се о милешевској припрати увек говорило да је дозидана у турском периоду. И у најновијој литератури (вид. Каталог Галерије фресака — *Изложба средњовековне уметности*, Београд 1958, 22) може се наћи на исто становиште. Претпрошле године је С. Радојчић живопис егзонартекса датовао у време око 1270 (вид. *Гласник САН*, књ. VIII, св. 1, Београд 1956, 72—73). Међутим, стилске особине овог живописа сведочиле би да су фреске егзонартекса настале у првој половини XIII века. О томе ће касније бити више речи.

² Уп. Б. Бошковић, „Неколико натписа са зидова средњовековних цркава“, *Споменик*, LXXXVII, Београд 1938, 7.

³ Овакво писмо с честом употребом дебелог јера постоји и у натписима на живопису манастира Студенице из 1209. У јужној капели припрате Богородичине цркве у Студеници, где су насликани ктиторски портрети, у натпису изнад Стефана Првовенчаног уочава се и примена слова малог јуса. Старословенски натписи на живопису Студенице и Милешеви везују се, по својим ортографским особинама, за оне натписе у којима се још увек не одражава чисто српска редакција. Ови натписи ни до данас нису пажљиво проучени. Када се прикупе и среде, представљаће један од драгоцен извора за изучавање развоја старословенског језика и ћирилске палеографије, која је, на жалост, још увек занемарена.

⁴ У Васојевићким Ђурђевим стубовима постоји надгробни натпис Стефана жупана Првослава из 1220 (вид. Љ. Стојановић, *Записи и натписи*, књ. I, бр. 10), у коме поред честе примене дебелог јера наилазимо и на исту фразу.

Сл. 1. Милешева, изглед егзонартекса цркве Св. Вознесења, пре конзерваторских радова (стрелице означавају место угребаних надгробних натписа на фресци „Уготованије престола“, источни зид егзонартекса)

Fig. 1. Mileševa, l'exonarthex de l'église de l'Ascension avant les travaux de conservation (les flèches indiquent l'emplacement des inscriptions funéraires gravées sur la fresque Le trône préparé qui est peinte sur le mur est de l'exonarthex)

питању једна изузетно висока личност из породице Немањића.

Милешева је задужбина краља Владислава. Да би у првој половини XIII века неко био сахрањен у краљевој задужбини и да би (његов гробни натпис био урезан у фреску, која је тада поштована као светиња, он би морао да има велике заслуге не само за цркву већ и за саму владарску породицу Немањића. Ако се има на уму да су гробови првих игумана манастира Студенице — који су у феудалној и црквеној хијерархији заузимали угледно место на пољу, крај јужне фасаде првобитне припрате цркве Св. Богородице, и да су гробни натписи урезани на мермерним плочама ове фасаде, при дну, код сокла,⁵ с правом би се могло закључити да су Сава клисарх и игуман Милешеве Атанасије добили изузетно почасно место за свој гроб у егзонартексу краљеве задужбине. У првом натпису постоје четири битна елемента. Прва три, без много двоумљења, могла би се везати за св. Саву. То су: 1. месец смрти — јануар 2. дан смрти — дванаести⁶ и 3. само име САВА. Четврти пак, који сувише, бар за данашње схватање, „просто звучи“, тј. сама реч КЛИСАРХ, доводи до недоумице и

одбијања да се овај натпис прихвати као надгробни текст изнад гроба св. Саве.

Реч клисарх је грчког порекла. Она је настала од грчке речи „εκκλησιαρχος“. Прилагођена

⁵ Ови надгробни натписи у Студеници посведочили би да припрата Богородичине цркве још није била подигнута када су умрли први игумани Студенице. Али не треба сметнути с ума да, иако је припрата располагала великим простором, у коме су могли бити сахрањени бар први игумани, чије је порекло свакако било угледно, по ондашњим правилима нису ни смели бити сахрањени у њој.

⁶ У науци је и даље спорно када је умро св. Сава. Неки сматрају да је његова смрт наступила 14. јануара 1235. Том уверењу највише је, изгледа, допринела студија Ст. Станојевића и Ал. Соловјева „Које је године умро св. Сава“, *Глас САН*, CLVI, Београд 1933, 161—169. Други верују да је св. Сава умро 12. јануара 1236 (вид. К. Лиречек, *Историја Срба*, Београд 1952, 174; ту је и сва значајнија литература о овоме). Најбољу студију о смрти св. Саве написао је Д. Анастасијевић, „Свети Сава је умро 1236“, *Богословље*, XI, Београд 1936, 237—275. Он је убедљиво доказао да је св. Сава могао умрети само 1236. године.

С. Станојевић и А. Соловјев полазе од тога да је св. Сава на свој последњи пут кренуо 1233. Међутим, из повеље Дубровчанима 4. фебруара 1234, коју је издао свргнути краљ Радослав, јасно се сазнаје да је он дошао у Дубровник 1234 („в лето 6742 излезох пред брата ми Владислава... и

придох у си град Дубровник"). Радослављева повеља има идентичан увод као и повеља Матије Бана Нинослава из 1240, којом утврђује вечни мир и пријатељство с Дубровчанима („Лето уплештенија по нашега Исуса Христа, тисушту двеста четрдесета, месеца марта, индикта 13... ја велики бан босански Матеј Нинослав придох у Дубровник"). Дакле, био је обичај да се најпре саопшти година доласка у Дубровник. Карактеристично је то да краљ Радослав у својој повељи Дубровчанима изричито наглашава да ако ову повељу повреди „или је брат мој, или стриц ми, или братучед ми, или било ко од бољара краљевства ми" да ће их стићи „не мали гнев и наказаније" од његовог краљевства. Радославу су стричеви могли бити само Вукан и Сава I. Вукан се изгледа од 1209. више нигде не спомиње. (К. Јиречек, *Историја Срба*, 165, бележи да о Вукану од 1207. више нема помена. Није знао за натпис Саве I у кубету Богородичине цркве у Студеници, где се Вукан спомиње као велики кнез. Није ли се можда и Вукан, по наговору Саве I, после живописања Богородичине цркве у Студеници убрзо замонашио?) Тешко је веровати да Радослав мисли на Вукана пред Дубровчанима, кад су они добро знали ко је тај стриц који може поништити његову повељу. У Србији имају власт најпре краљ Владислав (брат) и Сава I (стриц), као први српски архиепископ. Радослав их зато и спомиње. Братучед Радослављев је по свој прилици Вуканов син, Ђорђе, или Стефан, ктитор Мораче. Из досадашњег излагања види се да би Радослав могао доћи у Дубровник почетком јануара 1234. и да је сасвим природно да најкасније после месец дана тамо проведених пише повељу Дубровчанима, којом им захваљује на лепом гостопримству и обећава им повластице у трговини ако се поврати на престо. Марта месеца 1234. Радослав је код солунског Деспота Манојла, брата солунског цара Теодора, који се захваљује Дубровчанима, „јер су Рагужани" показали благонаклоност „према узвишеном краљу Србије и вољеному зету кир Стефану Дуки и драгој ми братаници кир Ани Ду-

духу старословенског језика, она се, свакако, још од најранијих дана употребљавала у народном говору. Да би се могла везати за св. Саву, она је у то доба морала несумњиво означавати, бар код нас, једно од највиших црквених звања.

кени" (Т. Smičiklas, *Diplomatski zbornik*, sv. VI, Zagreb 1905, 404—405). Изражавање захвалности није уследило после дужег времена, већ убрзо после доласка или одласка, управо онако као што и савремена дипломатија чини. Да су Ст. Станојевић и Ал. Соловјев свестраније анализирали садржину Радослављеве повеље, не би олако закључили да је Арсеније I дошао на архиепископски престо 1233, односно да је св. Сава те године напустио Србију, кренувши на свој други пут са кога се није ни вратио. Радослав се могао вратити у Србију априла или маја 1234. Тада га је св. Сава замонашио и дао му име Јован, како то сведочи Теодосије („Живот Светога Саве", *Старе српске биографије*, превод М. Башића, Београд 1924, 219—220). Свети Сава је, дакле, на свој последњи пут могао отпутовати само у лето 1234, или најкасније почетком 1235 (година је почињала 1. септембра). А како је његов пут трајао више од годину дана (око 18 месеци — вид. Д. Анастасијевић, *нав. дело*, 237—238), он је свакако умро 1236..

Око самог дана смрти св. Саве — да ли је била субота или недеља, доста је расправљано. Ст. Станојевић и Ал. Соловјев су одвећ категорично тврдили да је св. Сава умро у недељу. На основу тога, у својој искључивости, закључили су да је св. Сава морао умрети 14. јануара 1235, јер је тог датума и те године била недеља. Д. Анастасијевић је с правом указивао да је такво тумачење погрешно. Јер Доментијаново казивање „и када је озаравао дан недеље" не значи буквално свитање недеље, већ је то почетак средњовековног црквеног богослужења које је почињало у суботу,

Сл. 2. Милешева, „Уготованије престола" са Адамом и Евом и узрбаним надгробним натписима, детаљ

Fig. 2. Mileševa, «Le trône préparé» avec Adam et Eve et les inscriptions funéraires, tracées en creux, détail

Архиепископ Данило II даје податак у својој биографији о Арсенију I да је св. Сава поставио Арсенија „да буде епископ велике и саборне цркве архиепископије (тј. Жиче) давши му савршену власт над онима који су у том манастиру тако да нико није прекршио оно што је он заповедио, и заповеди да се брине и божанственом црквом, која се назива матером многим црквама". На положај архиепископа, по Данилу, Арсеније I долази као епископ. Овај драгоцен податак могао би јасно да укаже од каквог је значаја у то

у одређене вечерње сате. Да је Д. Анастасијевић у праву довољно је указати на два примера из Доментијановог „Живота Светог Саве" (Доментијан, *Животи Светог Саве и Светог Симеона*, превод Лазара Мирковића, Београд 1938, 33, 123):

а. „И случи се на дан празник неделни; а у дан суботњи у навечерје недеље, сатвори велико весеље..."

б. „И када је био дан недеље и сатворивши по обичају свеноћно бденије због Васкрса Спасова..."

Код Теодосија се, такође, на сличан начин изражава иста мисао: „И у поноћне дане Васкрсења, када је недеља освитала" (Теодосије, *нав. дело*, 237).

По Доментијану и Теодосију св. Сава је умро у суботу, поподне, предвече, тј. када је „свитао" дан недеље. Св. Сава је пред смрт, по Доментијану, рекао својим монасима „да почину макар мало", јер пред њима лежи „још веће потруђење". То доказује да је до службе „свеноћно бденија", због празника недеље, било још времена за одмор. Да св. Сава није дочекао службу поноћну доказује и тврдња Доментијанова: „и хотећи прославити празник по обичају пресветога Васкрсења [недеље] у поноћ". Овде је поноћ управо час када почиње „свеноћно бденије" (богослужење). Коначно, Доментијан саопштава тачно час смрти св. Саве: „И свеобичним приласком у поноћ, када је Господ прилазио ка слуги својем, и тако некаквим добрим обичајем изиђе његова света душа" (Доментијан, *нав. дело*, 206). После овог излагања, може се с правом веровати да се само у том смислу могу схватити Доментијанове речи: „Када је прошао дан суботни и када је приспела недељна ноћ, и када је озаравао дан недеље" (Доментијан, *нав. дело*, 205). Пажљиво ишчитавање Доментијановог дела јасно потврђује да је св. Сава умро у суботу, пре „свитања недеље", тј. пре него што је почело „свеноћно бденије", односно од тренутка када је саветовао својим ученицима да се одморе „да мало почину", па до почетка службе на празник недеље. Према томе, Ј. Ковачевић је сасвим био у праву када је тврдио да је Свети Сава умро у суботу, 12. јануара 1236. („Када је умро св. Сава", *Годишњица Н. Чупића*, 1879, 361); *Гласник СУД*, XLIII, 1885, 20).

Ст. Станојевић и Ал. Соловјев, а с њима и други историчари, да би доказали да је св. Сава умро 14. јануара 1235. позивали су се и на Службу св. Сави, која се код Срба обично везује за 14 јануар. Међутим, то није тачно. Ове године (1958), приликом истраживања споменичких вредности у цркви села Горње Бистрице, 10 km од Нове Вароши, на путу за Пријепоље, с десне стране, проф. Светозар Душанић, управник Музеја Српске православне цркве, и аутор овог рада, наишли су на већи број рукописних књига за чије се постојање није знало. Проучивши поменуте рукописе,

доба у српској независној архиепископији било звање епископ, тј. епископ.⁷

Ако би се узело тумачење из *Rječnika* Југославенске академије да је епископ у то доба могао бити или црквени или државни посланик, није искључено да је св. Сава могао и овако бити титулисан. Реч епископ је ретка у нашим писаним споменицима из доба Немањића. Ње нема ни у Милошићевом ни у Даничићевом *Рјечнику из књижевних старина српских*.⁸

проф. С. Душанић је утврдио да у једном рукопису из прве половине XVI века Служба св. Сави пада на дан 12. јануара. То значи да су српски монаси у пријепољском крају, око Милешеве, у то доба, Службу св. Сави читали о овом дану. Није искључено да се у Милешеву, где се најбоље знало ког дана је умро св. Сава, његова служба у доба Немањића увек читала 12. јануара. Топло захваљујем проф. С. Душанићу на пруженој помоћи око расветљавања овог питања, као и на подршци у мом уверењу да се надгробни натпис, о коме је овде реч, односи на св. Саву.

⁷ Архиепископ Данило II, *Животи краљева и архи-епископа српских*, превод Л. Мирковића, Београд 1935, 185.

⁸ У *Rječniku* Југославенске академије знаности и умјетности, књ V, стр. 80, за тумачење речи „епископ" упућује се на реч „епископ" (књ. X, стр. 514), где се каже да ова титула може бити или државни или црквени посланик, и да се она као таква јавља и у XIII веку. За реч „епископ" (књ. IV, стр. 572) каже се: „управо који влада црквом", па се додаје да може означавати и лице које води рачуна о богослужењу у једној цркви.

Код Филарета Гранића — „Црквено-правне одредбе хиландарског типика св. Саве", *Богословље*, X, Београд 1935, 185—186 — наилазимо „да је према пропису Диатаксиса (§ 5, т. 16) постављао епископа ктитора, односно после његове смрти његови наследници у директној линији. Евергетидски пролог нема одговарајуће главе за ову титулу. Епископ се стара о тачном одржавању богослужења, одређује монаха који ће на богослужењу читати и појати. Према дефиницији, садржаној у типичу св. Христула, главна дужност епископа била је чување књига и манастирских повеља, манастирског новца, похрањеног у трезору, па је у вези с овим имао да води регистар и инвентар који се морао слагати са стварним стањем."

Код Ив. Сњегарова — *Историја охридске архиепископије*, Софија 1924, 202—216, сазнајемо да је рад на овом послу око чувања манастирске архиве у Јустинијани Првој обављао хартофилак. Можда би било значајно навести податак да су први охридски архиепископи Лав и Димитрије Хоматијан, савременик св. Саве, дошли на архиепископски престо као хартофилакци; први као хартофилак цариградске патријаршије, а други саме охридске архиепископије. Судећи на основу поменутог Даниловог податка о епископу, могло би се претпоставити да су дужности епископа, код нас, и хартофилакса у охридској архиепископији, биле готово исте.

Црквени словарь или истолкованије речених слав-јанских древних од Петра Алексејева, Москва 1773, 88, за тумачење речи „епископ" упућује на реч „епископ", где се каже да је то избрани човек коме је поверена сва имовина одређеног свештеничког (монашког) скупа. Он уз то надгледа да

Свети Сава је умро као висока црквена личност, али архиепископ није био, јер је свој архиепископски престо већ 1234. предао свом епископу Арсенију I. Према томе, дало би се разумети зашто у надгробном натпису није титулисан као архиепископ, већ само као високи црквени и државни достојанственик.

Потребно је размотрити и друге чињенице да би се поткрепила претпоставка да се први урезани гробни натпис, код сцене *Хетимасије*, на источном зиду егзонартекса, односи на гробни натпис св. Саве.

Доментијан и Теодосије у својим биографијама о Светом Сави указују да је св. Сава у Трнову био сахрањен у припрати. Међутим, место његовог гроба у Милешеву нису означили. Доментијан само каже: „... часно га преведоше у велику лавру Вазнесења Спасова у место звано Милешеву, у рукотвареном манастиру тога самога богољупца великога краља Владислава”.⁹ Теодосије понавља овај Доментијанов податак. Али без обзира што биографи св. Саве не одређују место у храму

ли се правилно поштује устав црквеног чинодејства и свих обреда, нарочито народних.

Е. Голубински, *Историја руског црквени*, I том, Москва 1904, 586, пише да се по летопису из 1074 бивши игуман печерски и епископ Стефан помиње час као епископ, час као доместик, дајући напомену да је епископ у то време био веома важан чин, да је он у ствари надзорник цркве (поглавар), који води рачуна о њеном статусу, богослужењу, и да је уједно био и надзорник над монасима за време њиховог боравка у цркви.

У натпису поред портрета охридског архиепископа Николе, у капели св. Јована у Св. Софији, у Охриду, који је публикувао проф. Б. Бошковић (*нав. дело*, 9), види се да је архиепископ Никола на крају означен титулом „про ек Сервиас” Проф. Острогорски је тумачио да то може бити „протос епископ”, а проф. А. Белић је мислио да би се

то могло читати као „протос епископ”. Ако би тумачење проф. Белића било тачно, што није искључено, онда би се имао још један натпис где се један архиепископ титулише и као епископ.

У неким старословенским изворима (вид. Б. Цонев, „Славјански рукописи и старопечатни книги пловдивске библиотеке”, *Зборник* 107 из XV века), каже се да је папа имао своје апокрисаре, који су као његови изасланици учествовали у васељенским саборима.

У *Рјечнику* Вука Караџића за тумачење речи „покрисар” забележено је да се употребљава у југозападним крајевима наше земље. Ту је дата и народна пословица „Покрисару се глава не сијече”.

Из свега досад изложеног види се да су различита тумачења звања „покрисар”, па се тешко може тачно одредити какву је намеру имао писац надгробног натписа када је истакао да је св. Сава „покрисар”. Сигурно је да он за њега није био архиепископ. Можда је у његовој свести св. Сава остао државни и црквени изасланик, можда више државни, управо онако како га је гледао Димитрије Хоматијан, који је због тога и св. Сави пребацивао што се бави државним пословима.

где је он сахрањен (јер то су њихови савременици знали), може се претпоставити да је гроб св. Саве у Милешеву могао бити само у припрати. Сви црквени великодостојници тога доба обично су сахрањивани или у нартексу или у егзонартексу. Ариљски епископ Меркурије сахрањен је у припрати храма у Ариљу. О највишим личностима српске независне архиепископије, тј. о месту њиховог сахрањивања, одлучивао је сабор. Гроб св. Саве у Трнову, у цркви Св. четрдесет мученика, био је у припрати. Досадашња археолошка ископавања указала су да су и гробови других високих црквених лица у то доба обично у овом делу храма.¹⁰ Вероватно, да је по правилима ортодоксне цркве, нарочито у ранијим вековима, тело св. Саве морало бити сахрањено у припрати, па су и бугарска и српска црква, будући да су обе православне, на исти начин то извршиле.

Поставља се питање: у којој припрати је могао бити гроб св. Саве у Милешеву? Да ли у нартексу или у егзонартексу? На жалост, то питање досад није јасно расправљено. Као да је спаљивањем тела св. Саве на Врачару 1594. била уништена и помисао да се бар утврди место где је био сахрањен први српски архиепископ и једна од највећих историјских личности нашег народа, када је из Бугарске пренет у Србију, у Милешеву. Некако као парадокс стоји чињеница да му је туђина (Бугарска) сачувала и запамтила првобитни гроб, а отачаство заборавило. Мутно је и нејасно то поимање да се на ово питање мало ко домишљао да одговори.

Помишљало се, истина, узгред: „Тело Светога Саве лежало је поред јужнога зида главног дела цркве. Његов саркофаг је био управо на месту — у положају, у каквом су доцније саграђени и очувани саркофази архиепископа Арсенија I и Саве II у манастиру Пећке Патријаршије. Над саркофагом је лик краља Владислава, са дивно очуваном главом”.¹¹

⁹ Доментијан, *нав. дело*, 216.

¹⁰ У источном делу припрате манастира Св. Пантелејмона налази се уз јужни зид гроб св. Климентина (В. Д. Коцо, „Климентовиот манастир св. Пантелејмон и раскопката при минарет во Охрид”, *Годишњи зборник Филозофског факултета*, Скопје 1948, 165; вид. и К. Мијатов, „Једна надгробна скулптура од дворац в Трново”, *Сборник Гаврила Капчарова*, Софија 1955, 339—340).

¹¹ Прота Ст. М. Димитријевић, „Спаљивање моштију св. Саве”, *Братство*, XXVII; књ. 45, Београд 1934, 45. Аутор износи и један слабо запажен податак: „Кад сам сутра замолио да кренемо овај дрвени строј, под њим сам опазио драгоцене тешки камени поклопац са првобитног саркофага, у дну дугачак 1,85, а широк 0,80 м. Сведен је са све четири стране у виду капака мартвачког сандука... На средини горњег неповређеног краја поклопца издубљена је рупа — у њој се види

Нешто касније изнета је претпоставка да је гроб првог српског архиепископа био испод његовог монументалног фреско-портрета на источном зиду нартекса — старе припрате.¹²

Судећи по урезаним натписима „код сцене *Хетимасије* у егзонартексу, у којима се помињу Сава клисарх и милешевски игуман Атанасије, а где су Адам и Ева представљени како клече и моле пред „уговорљеним престолом“ за своје потомство, очекивало би се да ту, испод, постоје два гроба. С обзиром да су у питању високе и заслужне црквене личности, јер им је гробни натпис урезан на самој фресци, и то на месту које је у то доба било једно од најсветијих, требало би да ова два гроба буду сазидана од камена.¹³ Међутим, ископавање предузето ове године унутар егзонартекса открило је само једну умешно сазидану камену гробницу, чија величина истовремено доказује да у овом делу егзонартекса није ни било простора за другу.¹⁴ Откривање камене гробнице потврдило је да је испод сцене *Хетимасије*, управо где су урезана два надгробна натписа, сахрањен само један покојник, али да је пре њега ту већ био неко сахрањен и да су његове кости извађене.¹⁵

Шта то значи? Натписи код сцене *Хетимасије* казују да ту, испод, морају бити два костура. Међутим, откривањем гробнице пронађен је само један. Где је онда други? Можда су на ово питање дали одговор Доментијан и Теодосије у оном податку који оведочи да је св. Сава убрзо извађен из гроба и стављен у ковчег који је стајао на средини цркве.

Доментијан о томе каже: „И после не много времена објави се једноме од свете деце своје: 'Као што не хтедох више живети у гробу,

остатак од металног стубића који је држао или свећњак или кивориј који је морао бити над саркофагом." Аутор не каже да ли је овај „поклопац са првобитног саркофага“ био украшен било каквом представом. Мора му се веровати да је „поклопац“ био без икаквог орнамента, јер да га је било, он би га сигурно навео. Према томе, пре ће бити да је тај поклопац са гроба саркофага краља Владислава, који би управо ту и требало да буде, испод главне ктиторске композиције.

¹² Н. Окуњев, *нав. дело*, 52.

¹³ Урезивање натписа код сцене *Хетимасије* није случајно. На саркофагу архиепископа Данила II уклесана је рељефна представа крста *Хетимасије*, који у ствари симболично представља други долазак Исуса Христа, тј. Страшни суд (вид. М. Васић, *Жича и Лазарица*, Београд 1928, 222—223). У Сопоћанима се сачувао један фрагмент саркофага од црног мермера, који је свакако припадао архиепископу Јоаникију, на коме је такође рељефна представа крста *Хетимасије*. Будући да је у милешевском егзонартексу, на слици *Уготованије престола*, са прародитељима Адамом и Евом, симболика доласка Страшног суда, далеко садржајнија, монументалнија (која је у доба уре-

Сл. 3. Милешева, надгробни натписи светог Саве и милешевског игумана Атанасија, писца Службе светом Сави (снимак Д. Тасића)

Fig. 3. Mileševa, inscriptions funéraires relatives à saint Sava et à Atanasije, higoumène de Mileševa et auteur d'une liturgie dédiée à saint Sava (Photo D. Tasić)

зивања натписа била сасвим лепо очувана), то су и личности које се спомињу у урезаним натписима на овој представи, некад правом ремек-делу, морале бити не само угледног црквеног положаја, већ и од изузетног значаја за двор Немањића и за саму српску независну архиепископију.

¹⁴ У „Служби преноса тела св. Саве“, коју је објавио Љ. Ковачевић (*Гласник СУД*, бр. 63, стр. 35) каже се између осталог: „и положен бист в раце у дому Спасову“. Код Данила II, *нав. дело*, 198. чита се за Арсенија "и положише га часно у раци од камена коју беше сам спремио". Климентов гроб је такође камена рака. Ови подаци казују да су грбови црквених достојанственика у доба Немањића увек били зидани од камена. Могуће је да је и св. Сава сам себи спремио камену раку у милешевском егзонартексу (о овоме ће бити даље речи).

¹⁵ Из дневника са испитивачких радова, које је ове године предузео арх. Јован Нешковић, у егзонартексу Милешева, а који ми је љубазно ставио на увид, на чему му најтоплије захваљујем, јасно се види да је јуна 1958. испитана површина испод насликане представе *Уготованије престола*, и да се утврдило да се ту налази само једна камена рака, зидана од сиге, постављене насатично. Испитивање ове гробнице показало је да се на дубини од 91 см наишло на остатке једне дебље даске која је лежала, услед слегања, на самом костуру. Костур је *in situ*, (правац пружања 3—и).

откада се то изволи Господу те ме израсте из срца земаљскога, и (сада) ми заповеди да за вашу побожност лежим посред цркве на виђење свима.' И опет откривши гроб преосвећенога, учинише по речи његовој, и у дрвеном ковчегу положише га посред свете и велике цркве."¹⁶

Код Теодосија о истом мотиву стоји: „после не много времена јави се свети у сну једноме пречасном старцу у манастиру, богобојажљивом и побожном, говорећи да његове моћи не буду више у земљи, него да леже напред, ван гроба у цркви. То и учине, јер подигавши опет пресвето тело његово из гроба цело и непорушено, иставише га пријатна мириса напред у цркви свима на виђање и поклоњење."¹⁷ Карактеристично је да Теодосије двапут понавља речи „напред у цркви”. Речи биографа св. Саве довољно су јасне да увере да његов гроб није био у цркви. Ако се узме у обзир да се егзонартекс дозиђивао као гробница и просторија у којој су се вршили неки споредни обреди, онда и Доментијанове и Теодосијеве речи постају разумљивије. За обојицу црква је простор храма без егзонартекса. Дакле, св. Сава не жели да лежи у гробу-егзонартексу, већ на средини цркве, „на виђење и поклоњење свима”. Ту „његову жељу” милешевски монаси, заједно са државно-црквеним сабором, извршили су вероватно после његовог проглашења за светитеља.¹⁸

Када је умро игуман Атанасије, „камена рака” под сценом *Хетимасије* у егзонартексу била је већ празна. Црква је свакако у гроб св. Саве положила игуманово тело, уз сагласност краља-ктитора.¹⁹

Руке прекрштене на грудима. Нема никаквих налаза. Под костуром нису нађени трагови дасака. Изгледа да је сахрањивање извршено непосредно на поду гробнице. Под је од малтера. Гробница је уз темељ првобитне цркве.

¹⁶ Доментијан, *нав. дело*, 216.

¹⁷ Теодосије, *нав. дело*, 248.

¹⁸ Значајно је да је и тело другог српског архиепископа, Арсенија I, на исти начин пренесено у посебан ковчег. Над његовим гробом најпре се десило чудо: у звезданој ноћи, пуној тишине, у цркви се чуо јак гром. Сви монаси појурише у цркву и имадоше шта да виде: гробница Арсенија се распукла, а из ње зраче пријатни мириси који испуњавају целу цркву. Потом архиепископ Сава II и сви црквени великодостојници с бројним монасима извршише свечано пренос моштију светитеља и „положише га у изабраном ковчегу” (вид. Данило II, *нав. дело*, 199). Све што се десило са земним остацима првог архиепископа, на сличан начин се поновило и после смрти другог архиепископа.

Пренос моштију светитеља у одабрани ковчег вероватно је могао бити посебан чин освећивања његових моштију. На ариљским портретима првих српских архиепископа из 1296, јасно су означени

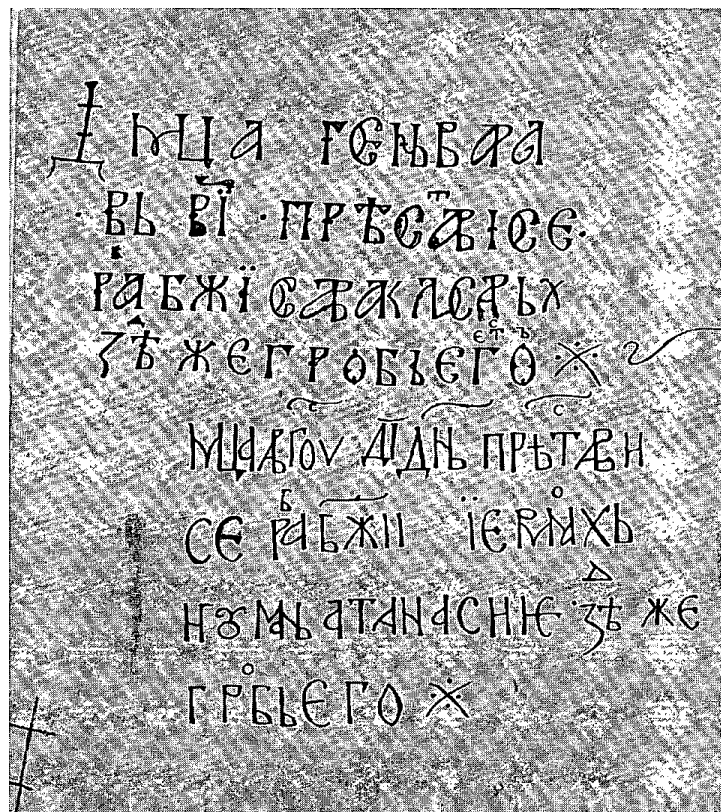
између осталих и светитељи архиепископи: св. Сава II (1263—1271) и св. Јоаникије I (1272—1276). Натписи крај њихових портрета сведоче да су они проглашени за светитеље. Међутим, архиепископ Данило II не каже да су њихове мошти пренете из гроба у посебан ковчег, а за св. Арсенија I (1234/1235-1263) и св. Јевстатија I (1276—1286) опширно приповеда о томе. Његово казивање ишло би у прилог закључку да су само појединим изабраним светитељима посебно освећиване њихове мошти из гроба и пренесене у нарочито сачињене ковчеге да буду доступне на виђење сваком вернику. С обзиром да је монах Симеон Немања на годишњицу смрти проглашен светитељем (1200. године) може се веровати да су и Први српски светитељи архиепископи, приказани у Ариљу, проглашени светитељима на први годишњи помен после њихове смрти.

¹⁹ У регистру имена у Доментијановом „Животу Светог Саве” забележено је да је Атанасије, који се спомиње на стр. 198, где се прича о преносу тела св. Саве — бугарски патријарх. Међутим, из текста се јасно види да је то високо црквено лице, које је пошло с краљем Владиславом да пренесе тело св. Саве из Бугарске у Србију.

Треба напоменути да је игуман Атанасије већ у време св. Саве имао угледно место у црквеној хијерархији, а нарочито после сахрањивања св. Саве у Милешеви. Заједно са игуманом Студенице, као игуман Милешеве, имао је право да присуствује свим црквеним и државним саборима.

Сл. 4. Милешева, калк надгробних натписа светог Саве и милешевског игумана Атанасија, писца Службе светом Сави

Fig. 4. Mileševa, calque des inscriptions funéraires relatives à saint Sava et Atanasije, higoumène de Mileševa et auteur d'une liturgie dédiée à saint Sava

Разумљиво да се одмах поставља питање: ко је тај игуман и какве су његове заслуге биле да би могао бити сахрањен у гробу св. Саве. Код Доментијана, у опису преноса тела св. Саве из Трнова у Србију, помиње се „свељубазни син богоносни Атанасије“, који је прихвативши светитељево тело на гробу одржао говор посвећен његовом значају за српску цркву и државу.²⁰ Драг. Костић је изгледа исправно закључио да је Доментијан свакако позајмио Атанасијеве речи из „Службе светом Сави“, па је указао и на то да би овај могао бити и њен творац.²¹ Свакако да је Атанасије у Доментијановом *Житију о св. Сави* у ствари милешевски игуман кога је краљ Владислав, по жељи државно-црквеног сабора, повео са собом да пренесе тело св. Саве. Из Доментијановог текста могло би се закључити да је Атанасије, заправо, личност којој је поверен цео труд око преношења тела св. Саве. Изгледа највероватније да је за сав овај посао био задужен сам игуман Милешеве, јер је у овом манастиру морало бити сахрањено тело св. Саве.

У науци још влада мишљење да је тело св. Саве из Трнова пренето 6. маја 1237. Изгледа да је само Драгољуб Анастасијевић покушао, с правом, да оспори вредност тог мишљења. Судићи на основу података које дају Доментијан и Теодосије о самом преносу тела св. Саве, као и података, које је забележио архиепископ Данило II поводом носач моштију архиепископа Јоаникија I, можда би се с правом смело тврдити да је тело св. Саве у Трнову морало одлежати најмање три године. Ако је тачно да је св. Сава умро 12. јануара 1236., онда је тешко веровати да је ико смео да га извади из гроба после годину дана. То сигурно не би дозволио ни бугарски цар, ни бугарски патријарх. Тај древни црквени обичај — да се ничији гроб без изричите дозволе цара или краља, или црквеног сабора, не сме нарушавати, — морао је бити светиња и за саму бугарску цркву. Отуда су и сасвим разумљива Теодосијева уверавања да није било лако добити дозволу од Бугара за пренос тела св. Саве. Има ли се на уму да је њихово царство већ од краја VIII века почело да учвршћује православље међу балканским Словенима, да је у IX веку, посебно у личности црноснца

Највероватније да је приказани монах у јужној певници, на источном зиду, лево од улаза у ђаконикон, у ствари игуман Милешеве Атанасије. Сам његов урезани надгробни натпис сведочи где је он касније сахрањен. Не само начин како је урезан, већ и палеографске особине овог натписа сведоче да је касније исписан.

²⁰ Доментијан, *нав. дело*, 210.

²¹ Драг. Костић, „Ко је саставио похвалу св. Симеону, сачувану у Доментијановом животу св. Симеона“, *Глас СКА*, CLXI, Београд 1934, 150—151.

Храбра, постало распламсала буктиња словенског језика и писмености, може се веровати да су православни обичаји о сахрањивању истакнутих црквених великодостојника код њих били одавно утврђени. Али исто тако треба веровати да су и код Срба, који су такође од IX века већ почели да прихватају православље, већ били усвојени исти обичаји о сахрањивању. Зато Доментијан и Теодосије с правом сведоче да је преношење тела св. Саве из Трнова у Милешеву обављено „после неколико година“. Има се утисак да је повољан тренутак за преговоре око преноса тела св. Саве могао наступити када је 1239. умро бугарски патријарх Јоаникије, који је сахранио св. Саву, и када су већ истекле три године од сахрањивања првог српског архиепископа.²²

Милешевском игуману Атанасију било је свакако поверено да организује и свечани пренос моштију св. Саве из гроба у милешевском егзонартексу у посебан ковчег-кивот. Доментијан, у петровградском рукопису, каже за овај ковчег: „... а, који после би часно покован сребром и златом, извајањем божанствених слика са хинепси, од добро изниклога изданка њихова, од једнога, који је имао велику љубав и наду према овом преосвећеном“.²³

Као „свељубазни син“ свога великог учитеља св. Саве, као творац службе њему посвећене и као игуман Милешеве, који је извршио оба преноса његовог тела (први из Бугарске у Ср-

²² Д. Анастасијевић, *нав. дело*, 252. Он је најпре указао да је прво Ђ. Даничић. читао тај запис о преносу тела св. Саве из Бугарске у Србију. По Даничићу, ту је била можда забележена го-

дина $\overline{\text{C}}\overline{\text{B}}\overline{\text{M}}\overline{\text{E}}$ Он није био сигуран у последње

слово. Њему се чинило да би то могло бити

а то би значило да је пренос извршен 1234. Потом су Св.

Вуловић и Љ. Ковачевић уверавали да

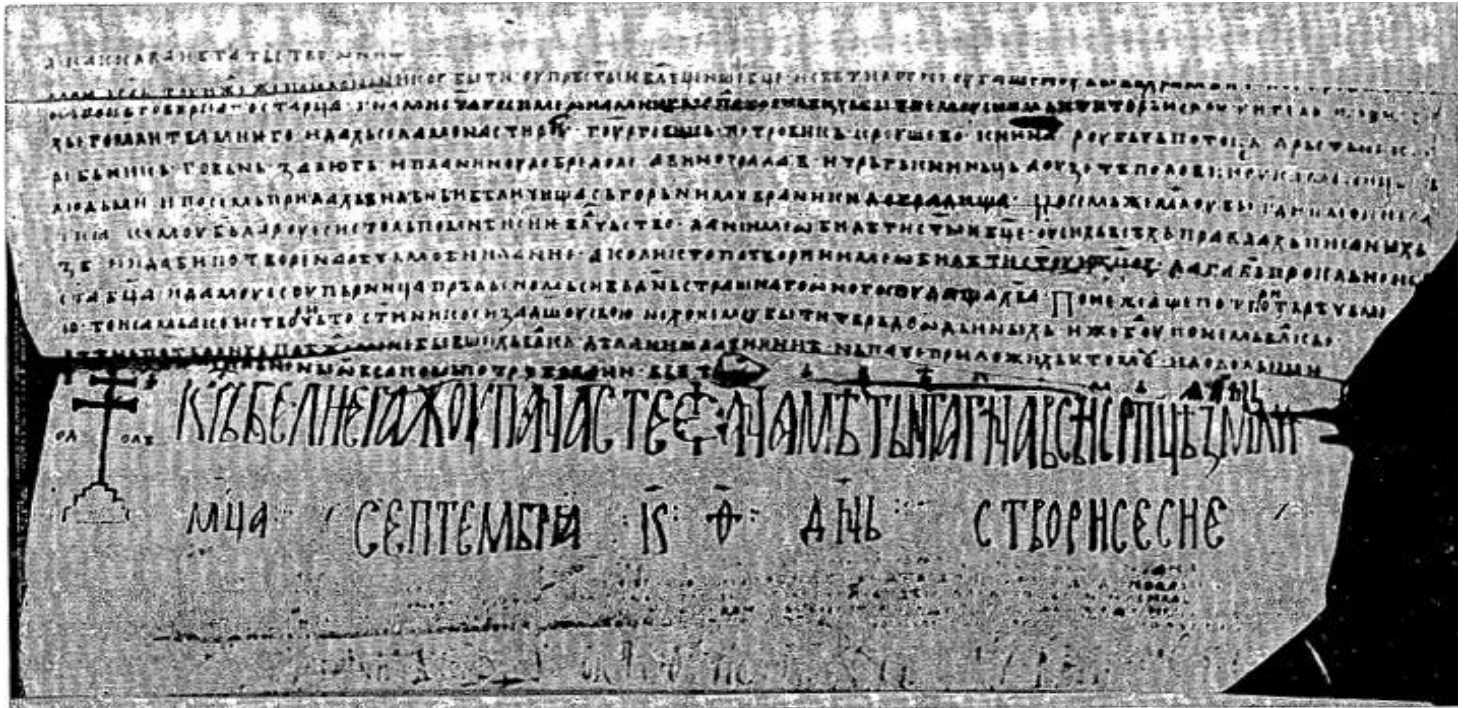
се задње слово може читати као Е, тј. $\overline{\text{C}}\overline{\text{B}}\overline{\text{M}}\overline{\text{E}}$

па је Љ. Стојановић у своје *Записе и натписе* унео њихово читање, тј. да је тело св. Саве пренето у Милешеву 6. маја 1237. Тако је већина научника прихватила овај датум. Међутим, Д. Анастасијевић је потпуно у праву када каже: „Према томе, година, у коју се ту меће пренос Савина тела у Милешеву, не мора бити ништа тачнија, него ли толике погрешне године у нашим летописима“. Али, ако се имају у виду изнети разлози који су отежавали добијање дозволе за пренос тела св. Саве, може се помишљати да су Б. Даничић, С. Вуловић и Љ. Ковачевић гледали остатке слова (тј. броја 9), које су Ђ. Даничићу изгледали као $\overline{\text{B}}$ а С. Вуловићу и Љ. Ковачевићу као $\overline{\text{C}}$ Ако би ова могућност постојала, онда би преношење тела св. Саве из Бугарске у Милешеву могло да се изврши $\overline{\text{C}}\overline{\text{B}}\overline{\text{M}}\overline{\text{E}}$ тј. 1241, што би, можда, било и најближе истини. Но без обзира на ово домишљање, једно је по свој прилици тачно: да се преношење тела св. Саве није могло извршити после годину дана. То сведоче Доментијан и Теодосије, на шта је с правом први указао и Д. Анастасијевић.

²³ Доментијан, *нав. дело*, 216.

бију, други у Милешеви — из егзонартекса у цркву), а можда и ближи рођак Немањиног двора, игуман Атанасије је по свој прилици морао бити једна од најзначајнијих личности у ондашњем културном животу српског народа. Јер да би се у то доба један игуман манастира сахранио у унутрашњости цркве краљевог манастира, било је потребно или да буде у блиским родбинским везама с Немањићима, или, пак, да се својим способностима

како онда да се догоди таква чудна случајност да један Сава, високи црквени достојанственик (јер је само такав могао бити сахрањен у унутрашњости цркве) умре истог месеца и истог дана кад и Свети Сава? Како објаснити непостојање другог костура испод сцене *Хетимасије* када нам сачувани надгробни натписи казују да ту морају бити земни остаци оба покојника? Ипак, изгледа да се друкчије не би могло одговорити на ова питања, после

Сл. 5. Повеља Стефана Првовенчаног манастиру Хиландару из 1199.

Fig. 5. La charte octroyée en 1199 au monastère Chilandar par Stefan le Premier couronné

високо уздигне и стекне поштовање не само цркве већ и двора. То изгледа најбоље потврђују гробови првих студеничких игумана, Игњатија и Дионисија. Мора се одбити евентуални приговор да су кости Саве клисарха могле бити извађене да би се сахранио игуман Атанасије. Јер ако је црква одлучила да се обојица као истакнуте личности сахране у унутрашњости храма (и то краљевског манастира!) онда нико није смео, бар у доба Немањића, ни да помисли да уништи земне остатке њихове, а камоли то да учини. Тешко је друкчије објаснити непостојање другог костура испод сцене *Хетимасије*. Било би корисно да се предузму археолошка истраживања и у првобитној припрати, као и у наосу, да би се још боље расветлио овај проблем.

Да ли је у егзонартексу Милешеви био гроб св. Саве? Да ли је то заиста сачуван његов надгробни натпис? Сумња је неопходна. Али ако је натпис по својим палеографским, ортографским и епиграфским особинама из прве половине XIII века (а он је свакако из тог доба),

свега што је досад изложено, до само да је ту био гроб св. Саве! Да су лежале и леже мошти истакнутог милешевоког игумана Атанасија, писца „Службе св. Сави“, као и организатора двају преноса тела св. Саве — из Бугарске у Милешеви, и из милешевског егзонартекса у цркву.

Обично се сматра да је краљ Владислав из овојих личних политичких интереса настојао да тело св. Саве сахрани у својој задужбини Милешеви.²⁴ Међутим, таква домишљања тешко да би се могла прихватити, поготово ако се има у виду да о сахрањивању једног архиепископа, тим пре првог српског архиепископа Саве Немањића, није могао да одлучује краљ, већ преваходно црква и државни сабор. Пре ће бити да је св. Сава оставио аманет своме наследнику, Арсенију I, и своме „свељубазном сину“, Атанасију, милешевском игуману, па и самом двору Немањића, и краљу Владиславу, да га сахрани у Милешеви.

²⁴ Ст. Станојевић, *Свети Сава*, Београд 1935, 95. 95.

Изгледа да је Милешева морала бити једна од оних драгих успомена св. Сави, која га је везивала за његове младе дане. Није искључено да је Милешева подигнута по наговору и благослову св. Саве, и то баш на оном месту где је он са руским калуђером одлучио да напусти своје отачаство и своју породицу, и да оде међу монахе у Светој Гори (која је тада била под јурисдикцијом самог византијског цара), да се ту замонаши и крене путем стваралаштва и великих подвига. Свети Сава је као младић од седамнаест година управљао Хумом. Пошто је ту можда провео и своје детињство и дечаштво, и с тог места, можда, и кренуо у Свету Гору, на повратку у своју земљу, он је зажелио да се у Хуму подигне храм. За једног средњовековног монаха — владаревог сина — сигурно је било од огромног значаја то сећање на тренутак када је одлучио да се замонаши. Зато је по свој прилици већ као архимандрит-игуман Студенице (од 1207. до 1217. године), док је руководио радовима на подизању Жиче, задужбине његовог брата, Стефана Првовенчаног, наговорио и свог младог синовца, краљевића Владислава, да подигне Милешеву, чија ће црква бити посвећена истом празнику као и храм Жиче, будућег његовог главног седишта независне архиепископије, тј. св. Вазнесењу. Милешева је тада по свој прилици припадала Хуму као и Св. Петар у Бијелом Пољу, задужбина хумског кнеза Мирослава из друге половине XII века. О градњи бројних цркава св. Саве у време његовог игумановања у Студеници уверљиво сведочи Доментијан. С правом се може помишљати да је Милешева као и Жича украшена живописом после постављења св. Саве за првог српског архиепископа независне српске архиепископије 1219. године.

Сасвим је људска и разумљива могла бити жеља једног архиепископа, који је у раној младости оставио свој завичај, да се после свих великих напора (у недугу животоу од 57 или 61 године) сахрани у најдражем крају своје земље, у цркви до које му је било много стало.

Извори сведоче да у средњовековној Србији ниједан владар није могао наредити да се било који архиепископ сахрани у његовој цркви. Тешко је веровати да је краљ Владислав могао због својих личних политичких интереса да св. Саву сахрани у Милешеву, и то коју годину уочи свргавања с престола (а тело св. Саве из Трнова ће бити пренето тек после 1239.), а да после његовог збацивања, до кога је убрзо дошло (1243), нико не покуша да сахрани св. Саву тамо где је он желео, или где је њему, као првом српском архиепископу и било место — или у Жичи или пећкој цркви Св. Апостола, тј. у црквама које су биле главна седишта новоосноване независне српске архиепископије, а које је он својим трудом

подигао. Дакле, биће да је истина да се св. Сава и сам залагао за подизање Милешеве, и да је лично оставио аманет да се ту сахрани.

Захумски владар Стјепан Вукчић Косача додао је 1446. својој титули назив „херцег од Светог Саве“, па се зато и његова захумска држава, којој је у то време припадала и Милешева, називала Херцеговином. Изгледа да је Стјепан Вукчић Косача морао имати некакав поуздани докуменат који му је доказивао да је стари Хум у XII веку, па све до смрти св. Саве, обухватао и Милешеву. Гроб св. Саве у то доба био је велика светиња. За захумског господара име краља Владислава било је безначајно. Милешева је за њега била светиња над светињама, везана за име највећег српског светитеља. Зато је и себе с поносом назвао „херцегом од Светог Саве“.²⁵

*

Пошто је утврђено место где је био гроб св. Саве, првог српског архиепископа, поново се покрећу нерешена питања из историје манастира Милешеве. Прво, када је сазидан и живописан егзонартекс? У почетку је већ било напоменуто да је егзонартекс, због тога што је Н. Окуњев погрешно датирао његов живопис, дуго приписиван турском периоду, а да је тек скоро проф. Светозар Радојчић извршио корекцију таквог гледишта, доказавши убедљиво да је живопис настао у XIII веку. Истина, он је датирао живопис у другу половину XIII века (око 1270). Међутим, угребани надгробни натпис св. Саве је, изгледа, из краја четврте деценије овог века. Ова мала исправка ни у ком случају не умањује значај датовања фресака милешевског егзонартекса које је извршио проф. Светозар Радојчић, с обзи-

²⁵ У Милешеву се налази једна велика надгробна плоча, готово у облику овећег комада стене, на којој је једна страна углачана за надгробни натпис. Писани текст, од јако крупних слова, међусобно покатакд замршено спојених, гласи:

И СЕ ЛЕ РАДОЈ

ВУКЧИЋЪ [звукз(с) Влает(е)лникъ . . . Ежчна мѣ . панет.

Порѣст(ави се) дек(емврија) 51 др Текст је исписан у

шест редова. Трећи и четврти ред су нечитљиви. Можда ће неко успети више да ишчита. Изгледа да је овај надгробни камен везан за неког блиског сродника Стјепана Вукчића Косаче. Он би могао да сведочи да су Вукчићи из краја око Милешеве, и да се зато Стјепан Вукчић и назвао „херцегом од св. Саве“. Но чињеница да је један Вукчић у XIV или XV веку сахрањен у задужбини Немањића (епиграфске особине овог надгробног споменика свакако се везују за XIV или XV век), указивала би да је овај Вукчић морао имати и неко ближе сродство с Немањићима. Тешко је веровати да би се неки властелин у то доба могао сахранити у задужбини Немањића, а поготово онде где почива и св. Сава, а да не буде из рода Немањића. Тиме би се можда боље разумела и титула „херцега од св. Саве“ Стјепана Вукчића Косаче.

ром да се све до његове студије сматрало да је овај живопис из турског периода. Чини се да је живопис егзонартекса морао бити већ исликан пре смрти св. Саве. Ако је тако, када је онда сазидан и живописан првобитни део цркве? Већ су познате несугласице око постанка живописа у овом делу храма. Пера Поповић је указивао да су фреске насликане можда за време владавине краља Стефана Првовенчаног.²⁶ На ово га је подстакла анализа портрета насликаних Немањића. Габријел Мије датира живопис између 1228. и 1234, тј. у доба владавине краља Радослава и краља Ђорђа(?), сина Вукановог.²⁷ Н. Окуњев, пак, сматра да је живопис настао у доба краља Владислава, одређујући опрезно *terminus ad quem* 1237.²⁸ Влад. Р. Петковић мисли да је живопис исликан за живота св. Саве, тј. пре 1236, и то у време краља Владислава.²⁹ Проф. Светозар Радојчић заступа следеће гледиште: „Милешевски живопис није сав исликан у исти мах; фреске у наосу са жутом позадином нешто су старије него фреске са плавом позадином у унутрашњој припрати; разлика у годинама није велика: старије фреске настале су негде између 1230—1235/7, а млађе после 1235/7. То се види по овоме. На портрету у припрати св. Сава је сигниран светитељском титулом, дакле тај живопис (у нартексу) рађен је носле 1235/37. Старији живопис (у наосу) морао је, међутим, бити у то доба већ завршен, и сли-кари старијих фресака морали су већ отићи, јер слике у припрати радили су други, нови уметници.“³⁰ У *Мајсторима старог српског сликарства* проф. Радојчић датира „потписе“ „милешевских мајстора“ око 1234/35.³¹

Проф. Ђурђе Бошковић је сасвим друкчијег мишљења. Он је једини, после Пера Поповића, претпоставио да је милешевски живопис могао настати још за живота краља Стефана Првовенчаног. Своју претпоставку углавном је заснивао на натписима крај ктиторских портрета, позивајући се, наравно, и на друге елементе.³²

Из свега досад изложеног може се видети да се при датирању живописа често позивало на натпис крај св. Саве. При доношењу суда по овом питању одлучујућа је, бап тако, изглела.

²⁶ П. Поповић, „Фреске ктитора у манастиру Милешеви“, *ПКЛИФ*, VII, Београд 1927, 89—95. Аутор није темељитије образложио своју претпоставку, па је на крају ипак закључио да је живопис исликан у време краља Владислава.

²⁷ G. Millet, «Études sur les églises de Rascie», *L'Art byzantin chez les Slaves*, I, Paris 1930, 147.

²⁸ Н. Окуњев, *нав. дело*, 35.

²⁹ В. Р. Петковић, *Преглед црквених споменика*, Београд 1950, 191.

³⁰ С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Скопље 1934, 18.

2 Саопштења бр. XIV

Сл. 6. Милешева, кнежевић Владислав, детаљ (1220—1222)

Fig. 6. Mileševa, le prince Vladislav, détail (1220—1222)

била реч „богносни“. Н. Окуњев и проф. Св. Радојчић веровали су да се епитет „богносни“ могао написати после смрти првог архиепископа, док је Влад. Р. Петковић претпостављао да је такав епитет могао бити и исписан за његова живота. Овде је потребно, узгред, додати да је овакав израз био уобичајен за црквене људе, па се чак може рећи да је био трећеразредни у смислу титулисања. Довољно је као доказ навести само једно место из Доментијановог дела. Кад описује одлуку краља Владислава да пређе у Бугарску ради преношења тела св. Саве, Доментијан наглашава: „... и сабра велики клир свога светога отачаства, богогласне светитеље, часне игумане и богоносне изабране чрнце, и попове и ђаконе,

³¹ Исти, *Мајстори старог српског сликарства*, Београд 1955, 13—15.

³² Ђ. Бошковић, приказ књиге св. Радојчића — „Портрети српских владара у средњем веку“, *Гласник Скопског научног друштва*, XV—XVI, Скопље 1936, 394; Исти, „Неколико натписа са зидова средњовековних цркава“, *Споменик*, LXXXVII, Београд 1938, 7. Главне разлоге за своју претпоставку аутор је нашао у следећем: Да у Студеници Стефан Првовенчани има опеол и да је у монашком

и сав чин црквени. .³³ Из овога се јасно да видети да су „богогласни светитељи“ — архиепископ и епископи, а да су „богоносни изабрани чрнци“ у ствари монаси. Према томе, епитет „богоносни“ нема никаквог значаја за датирање живописа. Пре ће бити да је у праву проф. Бошковић који указује на титулу „кир“ у натпису крај св. Саве, као доказ да се она могла исписати само за његовог живота.

Пре него што би се дао коначан суд о постанку живописа у првобитном делу цркве манастира Милешеве, може се изнети још неколико разлога који иду у прилог досадашњим претпоставкама да живопис није настао за владавине краља Владислава. Први разлог су запажања о лику краља Владислава на главном ктиторском портрету у наосу (сл. 6). Сви, који су изучавали милешевски живопис сложили су се да портрет представља младог човека. Н. Окуњев чак подвлачи да је представљен млад човек коме је брада тек почела да избија.³⁴ Међутим, ако бисмо као годину живописања узели 1237 (по Н. Окуњеву — «terminus ad quem»), онда Владислав не би могао бити представљен тако млад, јер би он у то доба морао имати најмање 37 година. Претпоставља се да је Владислав рођен око 1200, јер му се отац разишао с мајком око 1202.³⁵ Да су Н. Окуњев и други узели у обзир годину рођења краља Владислава, вероватно би морали да увиде да између младог лика владара и године датирања живописа постоји несклад. Када је Владислав преузео краљевство, он је могао имати најмање 34 године. Истина је да се у одређивању старости

оделу, као већ замонашени владар, док је у Милешеву представљен као владар без нимба. Да су у Милешеву оба принца млада, а да је у Студеници, само један од њих, „са знатно пунијом и дужом брадом“, и да је представљен са својом женом. Да је тешко претпоставити да у Милешеву не буде приказана Белослава, краљица-супруга краља Владислава, ћерка тада најмоћнијег владара на Балкану. Да севастократорски венац имају само Стефан Првовенчани и Радослав, као престонаследник. Да Владислав нема никаква владарска обележја на глави и да је „П. Ј. Поповић сасвим тачно приметио да су у Милешеву ктиторима круне накнадно досликане“. Да ниједан од тројице Немањића, познатих као владара, нема нимб. Нимб имају само св. Симеон Немања и св. Сава. Упоредивши портрете из Студенице и Милешеве, поменути аутор је изнео разлоге који би доказивали да се мора кориговати уврежено мишљење да је живопис исликан у доба краља Владислава, и да је настао после живописа у тзв. Радослављевој припрати Богородичине цркве у Студеници, тј. покушао је да изврши ново датоване милешевског живописа. Но чињеница је да је на крају и проф. Ђ. Бошковић био прилично резервисан у својој претпоставци да је живопис могао настати у време владавине краља Стефана Првовенчаног. Јер, у истом чланку о натписима, он на крају додаје: „ипак је далеко вероватније да живопис потиче из времена после смрти Првовенчаног“.

³³ Доментијан, *нав. дело*, 207—208.

насликаних особа мора бити веома опрезан, нарочито када је реч о младићу на нашим средњовековним портретима. Али начин како је моделовано лице младог Владислава, она изванредна моћ за уочавање битних црта, карактеристична за генијалне портретисте ране ренесансе, довољно уверљиво сведочи да је у питању млад човек, који не би могао имати више од двадесетак година. Ове изразите реалистичке елементе у портретисању Немањића у Милешеву први је с правом уочио П. Ј. Поповић. Али, на жалост, ни он није узео у разматрање питање старости младог Владислава. Не зна се како су изгледали портрети у Богородичној цркви у Студеници из 1209, али се може, изгледа, с правом рећи да нигде у старом српском сликарству није испољен тако префињен смисао за реалистичку моделирају ликову Немањића као у Милешеву. Оно што би се смело претпоставити, бар по изгледу св.

Саве и Стефана Првовенчаног, овде, у Милешеву, обојица тешко да имају више од педесет година.³⁶ Стефан Првовенчани чак изгледа млађи. Св. Сава је испијеног лица, од силног поста, и од стомачне болести о којој нам говори Доментијан.³⁷

Ако је живопис настао 1235, као што се сада обично сматра, онда је сликар морао насликати краља Владислава као човека од 35 година. Лик Владислава у главној ктиторској композицији ни у ком случају не би могао представљати човека тих година. У то доба био је већ зрео човек. За средњовековне обичаје, владар у тим годинама с таквом брадицом, скоро ћосав, био би и предмет подсмеха. Познато је да је тада ношење браде било не само обавезно, већ и знак пристojности, мушкости итд. С обзиром да се јасно уочава да је сли-

³⁴ Н. Окуњев, *нав. дело*, 88.

³⁵ К. Јиречек, *нав. дело*, 163. Може се рећи, можда с правом, да је неупутно указивати на број година насликанога младића, јер поједини каснији портрети младих краљевића доказују да они нису баш тако млади. То је случај с Владиславом у Ариљу из 1296, где је он приказан као „дечак“,

а у ствари, већ 1293. је ожењен и господар Славоније. Али, начин како су милешевски портрети исликани, са изразитим реалистичким осећањем за сваки детаљ, како је то П. Ј. Поповић сасвим тачно запазио, довољно уверљиво сведочи да се може с правом говорити о старости свих портретисаних Немањића у Милешеву.

³⁶ О овоме ће бити више речи у даљем тексту.

³⁷ Доментијан, *нав. дело*, 82: „Ради тих великих подвига и болест му се усели у срдачне утробе, јер због велике му уздржљивости пошто му је утроба сахнула, болест се усели у њ и не остави га до краја.“ Гледајући портрет св. Саве, и без ових редова, може се уочити да је у питању личност која је себи наметнула многа самоодрицања. Управо у портрету св. Саве најбоље се може сагледати сликарев изузетан дар да запази најбитније детаље на лицу портретисаног савременика.

Сл. 7. Милешева, краљ Стефан Првовенчани (1220—1222)

Fig. 7. Mileševa, le roi Stefan le Premier couronné (1220—1222)

кар управо дао израз сувише мдадог човека, то би се могло поуздано закључити да је Владислав заиста био млад када је рађен његов портрет.

Други разлог да живопис није могао настати 1234/1235. јесте тај што је краљ Радослав 1234. године био збачен с престола и што се тада, као изгнаник налазио у туђини. Тешко је прихватити претпоставку да је краљ Владислав могао дозволити да се у његовој задужбини наслика збачени и одбегли краљ, и још да му да почасно место испред себе. О овој чињеници се досад није водило рачуна ни приликом датовања живописа Милешева ни тзв. Радослављеве припрате у Студеници, а она је од пресудног значаја за исправно утврђивање постанка оба ова споменика.³⁸ Дакле 1234/35. одбегли краљ Радослав иије могао бити на-

³⁸ Припрату Богородичине цркве у Студеници подигао је краљ Владислав, 1234. године, кад се св. Сава одрекао архиепископског престола у корист Арсенија I. То доказује присуство портрета Арсенија I, као и чињеница да св. Сава није означен светитељем, а он се могао прогласити светитељем тек 12. јануара 1237, на годишњем помену.

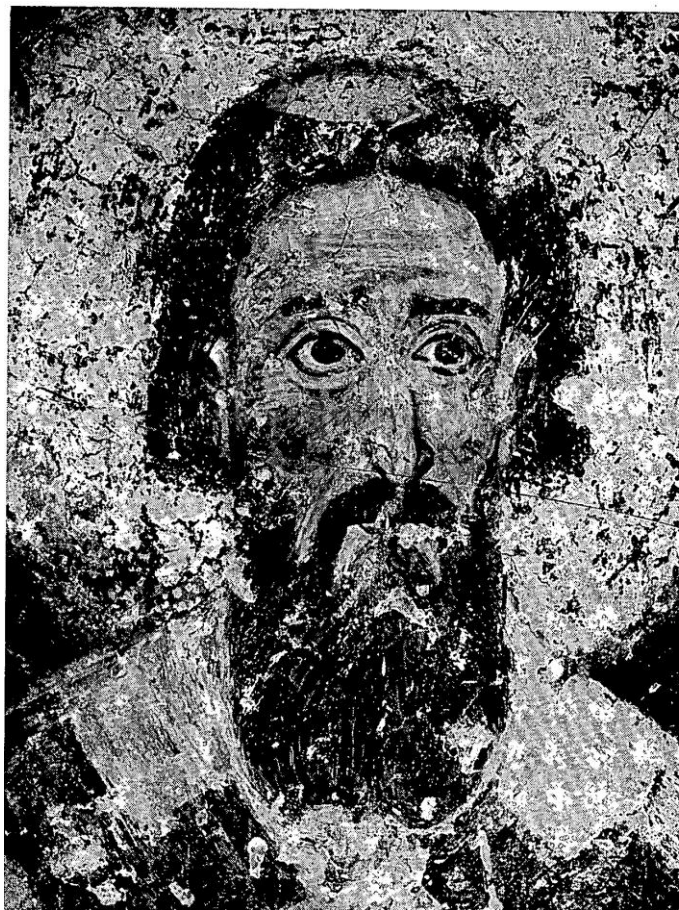
сликан у Милешеви и Студеници. Ако је тачно да се Стефан Првовенчани оженио Јевдокијом око 1190, онда се Радослав могао родити 1192—1193.³⁹ Ако је живопис Милешева исликан 1235/37, онда би Радослав морао имати најмање четрдесет година. Милешевски портрет Радослава, ма како непоуздано било закључивати број година на основу портрета, ипак сведочи да тај портрет може представљати само човека од 20—30, али никако преко или око четрдесет година.

Анализа портрета краља Стефана Првовенчаног и св. Саве, кад је реч о старости, у случају да је живопис припрате исликан после смрти св. Саве, како је претпостављао проф. С. Радојчић, требало би да покаже да оба брата имају преко шездесет година. Међутим, њихови насликани портрети, један до другог, убедљиво сведоче о томе да они могу имати само између четрдесет пет и највише педесет. Ако би ово одређивање њихове старости било нај-

³⁹ 1216. водили су се преговори око Радослављеве женидбе са кћери Теодора Анђела. У которским повељама Радослав се већ 1217. јавља као краљ. Зато и има круну на глави (вид. К. Јиречек, нав. дело, 171).

Сл. 8. Милешева, Свети Сава (1220—1222)

Fig. 8. Mileševa, saint Sava (1220—1222)

ближе истини, онда би се живопис Милешева могао, изгледа с правом датовати око 1220—1222. године. С обзиром да се мисли да је св. Сава рођен око 1175. године, он би на свом портрету у Милешеви могао имати највише четрдесет седам година, под условом да је живопис настао 1222. године (сл. 7—8).

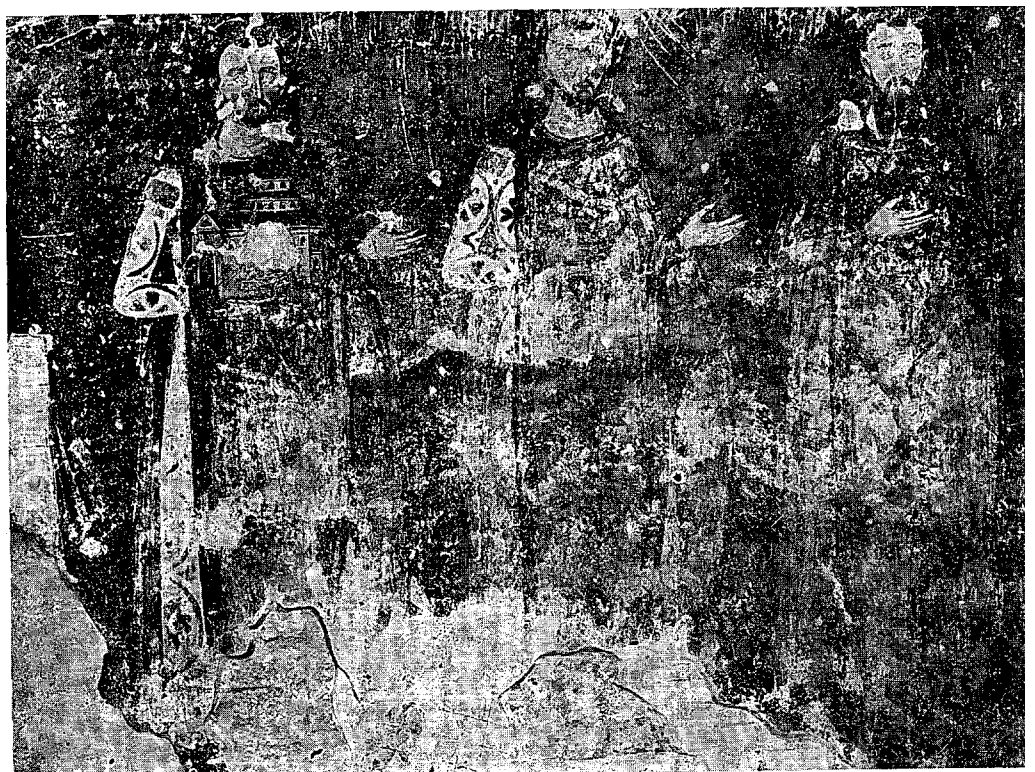
Као трећи разлог може се навести и одсуство женског портрета у главној ктиторској композицији, у наосу, на јужном зиду. Ово је такође један од битних елемената за одређивање времена настанка живописа. Да је живопис рађен у доба када је Владислав постао краљ, 1234/1235. године, тешко би се могла прихватити композиција у којој је краљ без своје жене. Религиозно и морално убеђење средњовековног човека сасвим одбацује тако нешто. Ако је краљ ожењен, онда у главној ктиторској композицији — када ступа пред Христа као ктитор, предвођен св. Богородицом — мора бити с њим и његова жена. То би сведочили сви наши средњовековни ктиторски портрети који су сачувани у целини. Ако се томе дода да је жена Владислављева била кћи цара Асена, тадашњег најмоћнијег владара на Балкану, зар би ктитор, који је уз његову помоћ дошао на престо, пропустио да не истакне и своје родбинске везе с њим? И да ли би уопште и црква дозволила такав поступак? Има ли се на уму и претпоставка да је св. Сава овластио свога синовца да у Хуму подигне задужбину где ће он бити сахрањен, и да је свакако надгледао градњу и живописање цркве, тешко је помислити да би он дозволио да се у ктиторској

композицији не прикаже и ктиторова супруга. Све упућује на то да је млади Владислав, тадашњи краљевић, био неожењен.

На основу изложеног, једино би се могао усвојити као коначан суд да је живопис у првобитном делу милешевског храма настао у време владавине Стефана Првовенчаног, тј. од 1220. до 1228. године, управо од године када је Сава I постао први српски архиепископ, па до смрти Стефана Првовенчаног. То би се дало закључити и на основу анализе владарског костима на портретима Стефана Првовенчаног, Радослава и Владислава.

Стефан Првовенчани има на глави круну-венац. У левој руци држи жезло.⁴⁰ Горњи пурпурни широк плашт, с коластим аздијама украшеним двоглавим орловима, не потврђује владарско достојанство. То сведочи доња хаљина, дивитисион, пурпурне боје, украшена круговима с розетама. Одело Стефана Првовенчаног је право владарско. Круна-венац на глави, жезло у левој руци и доња пурпурна хаљина — дивитисион

⁴⁰ Жезло је у облику крста. Зашто Стефан Првовенчани држи жезло у левој руци? Изгледа да се то може објаснити чињеницом да и мађарски краљеви држе жезло у левој руци, а у десној глоб. На овај податак љубазно ми је указао проф. Светозар Душанић. Византијски цареви у то доба у десној руци држе жезло, а у левој глоб. Значи, обрнуто од краљева. Међутим, чињеница је да Стефан Првовенчани нема глоб у десној руци. Можда је то само знак да се он налази, у тада важећој међународној дипломатији, на нижем рангу од мађарског краља.

Сл. 9. Милешева, Стефан Првовенчани и синови му, Радослав и Владислав (1220—1222)

Fig. 9. Mileševa, Stefan le Premier couronné et ses fils Radoslav et Vladislav (1220—1222)

Сл. 10. Милешева, кнежевић Владислав (1220—1222)
Fig. 10. Mileševa, le prince Vladislav (1220—1222)

— „багреница" представљају битне владарске инсигније у средњем веку.

престонаследник, има венац на глави. Руке су му празне, без икаквих владарских инсигнија.

Горњи пурпурни широк плашт, с коластим аздијама украшеним двоглавим орловима, покрива му доњи бели дивитсион, украшен круговима с розетама.

Владислав је исто обучен као и Радослав, али без венца на глави (сл. 9—10).⁴¹

⁴¹ У главној ктиторској композицији, младог ктитора Владислава приводи Христу лично св. Богородица, као што је било приказано и у Богородичиној цркви у Студеници, где Стефана Немању као ктитора приводи св. Богородица. У тзв. Радослављевој припрати у Студеници ктитора краља Владислава не приводи Христу Богородица, већ га отац приводи св. Стефану Немањи, а он их обоје указује Христу као своје наследнике.

Чињеница да су Радослав и Владислав у белим дивитсионима, а да им је отац у пурпурном, с круном на глави и жезлом у руци, требало би да послужи као поуздан доказ да је живопис Милешева могао настати само за владавине краља Стефана Првовенчаног.

У средњовековном живопису ортодоксне цркве владар се није могао замислити без пурпурног дивитсионина, круне на глави и жезла-крста у руци. Ниједан краљ у нашем средњовековном живопису није могао бити друкчије представљен до само у пурпурном дивитсиону — или у свечаном пурпурном царском — краљевском оделу, с богато украшеним лоросом. Радослав и Владислав, као краљеви синови, тј. као синови краља који још увек влада, представљени су у белим дивитсионима. Владислав је и у главној ктиторској композицији, на јужном зиду у наосу, такође представљен у белом дивитсиону.

У композицији *Одлазак св. Симеона Немање из Студенице за Свету Гору*, у припрати Богородичине цркве у Студеници, у другој зони јужне капеле, на страни према истоку, сликаној око 1236., за владе краља Владислава, приказани су синови Стефана Немање, кнез Вукан и Стефан Првовенчани. Карактеристично је да је кнез Вукан у предњем плану. Он је у белом дивитсиону. Одело Стефана Првовенчаног се не види, јер је он у задњем плану. У ктиторској композицији у сопоћанској припрати синови краља Уроша, Драгутин и Милутин приказани су различито. Драгутин је као млади краљ у истом оделу као и његов отац, док је Милутин као принц у белом дивитсиону, с венцем на глави. У Милешеви, Радослав као први син, престонаследник, има венац и бели дивитсион, а Владислав, као други син, нема никакав венац на глави, али зато има бели дивитсион. Породична ктиторска композиција у

Иконографија ктиторских портрета у Студеници очигледно је знатно млађа од милешевске. Ктитор припрате у Студеници има владарско пурпурно одело — „багреницу", а у Милешеви нема, већ има бели дивитсион. Да је живопис Студеничке припрате знатно млађи доказује и изглед лица ктитора припрате. У Милешеви он је младић од двадесетак година, у студеничкој припрати од око 36 година, а можда и више. Треба нагласити да се краљ Стефан Првовенчани само у кубету Богородичине цркве на живопису из 1209. и на живопису у Милешеви назива и зетом грчког цара кир Алексија. Истина, у Студеници се то не каже директно, већ се овај цар помиње као сват св. Симеона Немање, што је доказ да је Стефан Првовенчани његов зет. Дакле, цар Алексије помиње се само у Студеници и Милешеви. У тзв. Радослављевој припрати се не помиње. То би био доказ да више нема потребе да се то истиче, јер је прошло доста времена. Изгледа да би и ово био један од поузданијих елемената за тврдњу да је живопис тзв. Радослављевој припрати доста млађи од фресака из Милешеви.

Ариљу такође указује на чињеницу да деца краља имају беле дивитисионе. Из свега изложеног могао би се извући закључак да је на ктиторским породичним владарским композицијама из XIII века краљ увек био сликан у багреници, тј. у пурпурном владарском оделу, а његови синови у белим дивитисионима. Према томе, и милешевски портрети били би сликани онако како су то захтевали одређени односи феудалне хијерархије тога доба, у којима су, између осталог, тачно утврђени и прописи ко ће, шта и како да носи. Ако је тачно да су они млади светитељи у белим дивитисионима, на западном зиду јужне певнице наоса, знаменити руски светитељи св. Гљеб и св. Борис, а по свој прилици је тако, онда би то указивало да су и руски кнезови у то доба носили бели дивитисион. Н. Окуњев је већ напоменуо да ови руски светитељи имају исте онакве дивитисионе као што их носе Радослав и Владислав.⁴²

Да су Радослав или Владислав били краљеви у време кад је настао милешевски живопис, они би морали бити представљени с багреницом и венцем на глави, као и Стефан Првовенчани. Пошто тако нису представљени, живопис Милешеве је по свој прилици, могао настати само у доба Стефана Првовенчаног. Његов портрет у овом случају представља први сачувани савремени краљевски портрет у нашем средњовековном живопису, из времена од 1220. до 1228. године, тј. до смрти Стефана Првовенчаног.

⁴² Н. Окуњев, *нав. дело*, 68. Др Мирјана Љубинковић је покушала да објасни портрет краља Радослава у композицији Немањића на северном зиду припрате као жељу Владислава да призна легитимитет Радославу. Сматрајући да је испред св. Саве Владислав, а да су Стефан Првовенчани и Радослав иза њега (?!), она је на томе и заснивала своју претпоставку (вид. М. Љубинковић, „Уз проблем иконографије српских светитеља Симеона и Саве“, *Старинар*, н.с. VII—VIII, Београд 1958, 77, и даље).

Међутим, фигуре су овако распоређене: на источном зиду припрате налазе се портрети св. Симеона Немање и Саве I, који је одмах до северног зида. На северном зиду су, као наставак породичне композиције, прво, Стефан Првовенчани, одмах до Саве I, па Радослав, и, последњи, млади Владислав. Карактеристично је да је иза кнежевића Владислава св. Сава Освећени. То свакако није без разлога. Ту симболику да се Немањићи-световњаци нађу између св. Саве Освећеног и Саве I, првог српског архиепископа, могао је да осмисли само Свети Сава. Он је преко свог светитеља Саве Освећеног, по коме је добио монашко име, желео да благослови свог синовца који подиже храм Св. Вазнесења у Хуму, у коме ће се он сахранити. Зато је дао да се св. Сава Освећени наслика одмах до ктитора Владислава. Др М. Љубинковић није разматрала владарске костиме ни питање датовања Милешеве. По њој је реч о краљу Владиславу, а не кнежевићу Владиславу у младим годинама. Она усваја гледиште проф. Светозара Радојчића о датовању милешевског живописа.

Анализа ондашњег владарског костима свакако је одлучујући елемент за исправније датирање милешевског живописа. Она јасно указује да би живопис могао настати само у време владавине Стефана Првовенчаног. Али када? Вероватно је то било око 1221. године, непосредно после добијања аутокефалности српске цркве. Тада је и млади кнез Владислав могао имати двадесетак година, па би се и његов портрет као такав могао и прихватити.⁴³ Овој претпоставци ишла би у прилог и представа византијског владара на јужном зиду припрате. Н. Окуњев је претпостављао да би то могао бити и портрет бугарског цара Асена.⁴⁴ С обзиром да у Милешеве није насликана његова кћи Белослава, и да је живопис Милешеве настао у време Стефана Првовенчаног, то ова претпоставка отпада. Домишљало се да би ово могао бити и портрет Алексија III, таста Стефана Првовенчаног.⁴⁵ Кад је Милешева живописана, Алексије III није био више владар, и свакако је око 1210. умро у изгнанству.⁴⁶ Много је прихватљивија претпоставка да би на јужном зиду припрате могао бити представљен никејски цар Теодор Ласкарис, владар који би у доба живописања Милешеве, око 1221. године, ако би то била година постанка милешевских фресака, имао огромне заслуге не само за српску цркву већ и за српску државу. Доментијан и Теодосије истичу да је по његовој заповести св. Сава постао први српски архиепископ и српска црква добила своју независност. Сва је прилика да су се Теодор Ласкарис и васељенски патријарх у Никеји сложили да св. Сава изврши и поновно крунисање Стефана Првовенчаног, како би се тиме озаконоило и право српске цркве да може сама вршити крунисање краљева српске

⁴³ У композицији *Дочека моштију св. Симеона Немање пред Студеницом*, сликаној у капели св. Симеона Немање у Сопоћанима, код главе св. Симеона, чије тело носе на носилима његови синови и бољарин, налазе се Вукан и Стефан Првовенчани и три младића, од којих се један нагнуо према Стефану Првовенчаном. Могуће је да су ту приказани млади синови Стефана Првовенчаног, Радослав, Предислав и Владислав. Ако би се претпоставило да је ова композиција у извесном смислу поновила Студенички *Дочек моштију св. Симеона Немање* из припрате краља Владислава из 1236. (у којој је уништен део код главе св. Симеона Немање), онда би 1207, када је св. Сава донео мошти св. Симеона Немање у Студеницу, синови Стефана Првовенчаног имали најмање 15 година, судећи по представи у Сопоћанима. У Милешеве, сликаној 1220—1222, Владислав би могао имати око 30 година. Наравно под условом да је сопоћанска представа верна, а да портрети у Милешеве не казују стварни број година. Али пре ће бити да је у питању Владислав са око 20 година, а да је у *Дочеку моштију св. Симеона Немање* Владислав имао око 7 година.

⁴⁴ Н. Окуњев, *нав. дело*, 60.

⁴⁵ Ђ. Бошковић, *нав. дело*, 5—7.

⁴⁶ Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1947, 214.

државе. Васељенски патријарх је свакако дао благослов св. Сави за вршење оваквог чина.

Треба само ишчитати она места где Доментијан и Теодосије говоре о томе како је Теодор Ласкарис дочекао Светог Саву, и какви су сверазговори вођени да би св. Сава, најзад, по заповести самог цара, пристао да буде први српски архиепископ, и како је цар наредио патријарху да одобри независност српској цркви — па наслутити колико су оба биографа св. Саве ценила улогу и значај овог византијског цара за српску државу. Могуће је да је сам св. Сава највише допринео да се правилно сагледају велике заслуге Теодора Ласкариса. Изгледа да је св. Сава највише настојао да у цркви, у којој је желео да буде сахрањен, буде насликан и византијаки цар, који је много допринео независности његове отаџбине. Теодор Ласкарис је насликан до св. Константина и Јелене. Тиме је први српски архиепископ дао симболичан приказ — цар Константин Велики, творац победе хришћанства, и цар Теодор Ласкарис, творац независне српске архиепископије.⁴⁷

Судећи по знатним сродностима са живописом у главном делу храма — а пошто је егзонартекс Милешеве саграђен највероватније убрзо, а можда и истовремено са главним делом цркве

— можда би се смело помишљати да је и живопис егзонартекса исликан око 1221. године.⁴⁸

Ако је св. Сава у свом Хуму, у коме је као младић господарио и одакле је кренуо у Свету Гору, с руским калуђером, у руски манастир Св. Пантелејмона, зажеleo да се ту подигне храм Св. Вазнесења — коме је била посвећена и Жича — „мати свим црквама“ његове независне архиепископије — и да се у том хумском Св. Вазнесењу и сахрани, онда би се можда с правом могло претпоставити да је он

⁴⁷ Доментијан, *нав. дело*, 114; Теодосије, *нав. дело*, 180—181. Али, ако је живопис Милешеве био насликан после 1222, онда би се могло помишљати да је уместо Теодора Ласкариса био насликан солунски цар Теодор Анђел, с којим је Стефан Првовенчани већ ступио у родбинске везе оже-нивши свога сина Радослава његовом кћери. Пошто је Радослав нарочито подвлачио своје порекло Дука, могуће је да су св. Саву наговорили и Стефан Првовенчани и Радослав да прикаже и овог солунског цара, који је тада био један од најмоћнијих на Балкану, тј. њиховог свата и таста. Но није искључено да је могао бити приказан и цар Јован Ватац, који је наследио Теодора Ласкариса. Међутим, ова претпоставка тешко

би се могла одржати, јер ни двор, а ни црква немају потребе да се у то доба стављају у вазални однос према Никејском цару који на Балкану нема никакву моћ (вид. Г. Острогорски, *нав. дело*, 217). Реч је о времену између 1223. и 1228.

⁴⁸ Начин моделовања драперија, цртеж руку и ногу, а особито идентично исликавање схимника на приказаним монасима-светитељима указивали би да је иста група милешевског мајстора исликала и егзонартекс.

и своју гробницу, егзонартекс, подигао и украсио фрескама. А млади кнежевић Владислав — који је тада управљао тим делом Хума (око Пријепоља и Бијелог Поља) и коме је св. Сава дао благослов да подигне цркву Св. Вазнесења — када је постао краљ, извршио је аманет свога стрица, првог српског архиепископа, да га после његове смрти сахрани у Милешеве.

Све што је овде речено о години постанка живописа можда ће претрпети извесну корекцију после евентуалних нових археолошких ископавања и архитектонских испитивања, као и новог проучавања самог фреско-сликарства, које својим ликовним вредностима означава блистави домет уметничког стваралаштва у доба Немањића. Али основни закључци у овом излагању тешко да ће моћи да се коригују. А то су:

Прво — гроб св. Саве у Милешеве налази се у егзонартексу, лево од улаза у првобитни део храма. Ту је почивало тело првог српског архиепископа све до тренутка када су његове свете мошти пренете у посебан дрвени ковчег, који, како вели Доментијан, „после би часно покован сребром и златом, извајањем божанствених слика са хинепси, од добро изниклогa изданка њихова, од једнога који је имао велику љубав и наду према овом прeosвећеном“.

Друго — гроб милешевског игумана Атанасија, писца „Службе Светом Сави“, налази се на истом месту и у истој каменој раци. Земни остаци овог заслужног игумана, који је учествовао у преношењу тела Светог Саве из Бугарске (Трнова) у Милешеву, и који је свакако организовао и освећење његових моштију, а можда и сам сачинио онај дрвени ковчег, о коме Доментијан пише, и до данас су сачувани.

Треће — надгробни натпис св. Саве је у целини сачуван и идентификован. Он је угребан на фрескослоју егзонартекса, на источном зиду, код сцене *Хетимасије*, северно од улаза у првобитни део храма. Овај натпис потврђује да су били у праву они историчари који су писали да је 12. јануар дан смрти св. Саве.

Четврто — егзонартекс Милешеве био је сазидан и живописан пре смрти св. Саве.

И пето — живопис првобитног милешевског храма, Св. Вазнесења, исликан је у доба владавине краља Стефана Првовенчаног, трудом и старањем св. Саве, а трошком младог кнежевића Владислава, који је једини од свих Немањића као кнежевић подигао задужбину — храм Св. Вазнесења у Милешеве. То му је право осветио св. Сава.

A propos du tombeau de saint Sava au monastère Mileseva*

RADOMIR NIKOLIĆ

Les hauts dignitaires de l'époque des Nemanjić étaient généralement ensevelis dans les narthex des églises. C'est surtout dans les exonarthex que l'on élevait leurs tombeaux de pierre. Le premier archevêque serbe, Sava Nemanjic, fut enseveli à Târnovo, en Bulgarie, dans le narthex de l'église des Quarante martyrs. Plus tard, ses restes furent transférés à Mileševa. L'emplacement de son tombeau à Mileševa, fondation du roi Vladislav, n'était pas connu. Deux inscriptions funéraires qui n'étaient guère remarquées jusqu'ici et qui figurent dans l'exonarthex, gravés à fresque, dans la couche datant du XIIIe siècle, à gauche d'Adam représenté dans la scène du Trône préparé (la plus ancienne des inscriptions mentionnant Sava et la moins ancienne, Atanasije, higoumène de Mileševa), ainsi que les résultats des fouilles archéologiques effectuées dans cette partie de l'église, nous font supposer que les restes de saint Sava furent ensevelis précisément ici, au bas de la fresque susmentionnée, au nord de l'entrée de l'ancien narthex.

L'identification des personnages mentionnés dans les inscriptions funéraires gravées, de même que les tentatives de préciser l'emplacement du tombeau du premier archevêque serbe à Mileševa, ont soulevé en même temps la question de la fondation de l'église et de la datation des peintures de l'exonarthex et de celles qui étaient exécutées sur les murs de l'ancien narthex.

A en juger par leurs propriétés stylistiques et iconographiques, les fresques de l'exonarthex appartiennent au XIIIe siècle. L'inscription funéraire relative à saint Sava, mort, d'après l'inscription, le 12 jan-vier (1236), ainsi que la supposition que son tombeau se trouvait dans l'exonarthex, nous permettent de situer la peinture de l'exonarthex avant

1240, c'est-à-dire avant la translation des restes du premier archevêque serbe de Bulgarie en Serbie.

Quant à la peinture de l'ancienne partie de l'église, nous pensons que les fresques les plus anciennes ont pu être peintes sous le règne de Stefan le Premier couronné. L'élément déterminant pour la datation de ces fresques — et qu'il convient d'ajouter aux éléments signalés déjà par le professeur Dj. Bošković qui supposait, lui aussi, que les peintures en question pouvaient être situées à l'époque du règne de Stefan le Premier couronné — est constitué, selon l'auteur de la présente étude, par le fait que, dans la composition peinte sur le mur sud de la nef et représentant le ktitor, ainsi que dans les portraits des Nemanjić, peints sur le mur nord du narthex, les deux fils de Stefan le Premier couronné, Radoslav et Vladislav, sont vêtus de divitissions blancs et qu'ils ne portent pas d'insignes royaux, tout comme les fils du roi Dragutin, peints dans l'église d'Arilje. Or, les portraits des souverains serbes, représentés dans la peinture médiévale, confirment que le souverain était obligatoirement peint en divitission pourpre et muni d'autres insignes royaux. Etant donné que Vladislav, tel qu'il est représenté à Mileševa, en ktitor tenant entre les mains le modèle de sa fondation, mais sans porter aucun insigne royal, est très jeune, presque imberbe (fig. 7), il est donc tout à fait possible que la décoration picturale de l'ancienne partie de l'église ait été exécutée entre 1220 et 1222, c'est-à-dire immédiatement après la fondation de l'archevêché serbe indépendant.

* Cete étude a été écrite en 1958 et une conférence sur le même thème a été faite le 12 janvier 1959 à l'Institut d'archéologie de l'Académie serbe des sciences (voir Glasnik SAN, janvier—mars 1959).